

HISTORIKOVA HISTORIE V OČÍCH HISTORIKA. STRÍPKY Z ČETBY

František Šmahel

A History of an Historian through the Eyes of Another Historian:
A Reader's Gleanings

In a somewhat autobiographical essay on the memoirs of the medievalist Aaron Yakovlevich Gurevich, the author meditates on the development of research into medieval history in eastern Europe in the second half of the twentieth century. In the light of Gurevich's career and his own experience, the author poses the question of whether it is possible to research freely without the protection of a powerful patron. In addition, he comments briefly on the gradual penetration of west European, particularly French, methodological innovations into Soviet and Czech historiography. He demonstrates that even in these ideologically limited worlds an historian could nevertheless develop these foreign impulses in his or her own way. The author insightfully also considers the meaning of the relationship between Gurevich and Le Goff.

František Šmahel (1934), působí v Centru medievistických studií, fsmahel@iol.cz

„Čtenář mě doufám nebude podezírat z toho, že bych se odvažoval srovnávat svou osobu s postavami takového formátu, jako byl Aurelius Augustinus nebo Petr Abélard. Když se však začtu do *Vyznání* nebo *Historie utrpení*, nalézám některá schémata a myšlenkové pochody, které jsou mutatis mutandis základem všech těchto pokusů o autobiografii.“

A. J. Gurevič

Motto, k němuž se uchyluji opravdu jen výjimečně, mi pomohlo překonat ostych, s nímž jsem při četbě Gurevičovy *Historikovy historie*¹ zprvu zápasil. Místo za-

1 ARON JAKOVLEVIČ GUREVIČ, *Historikova historie*, Praha 2007.

mýšlené recenze mi v počítači vyrůstal podivný útvar jakéhosi vnitřního dialogu s autorem, který se až příliš podobá projevům klipové kultury. Není to však samotnou knihou, která se odvíjí v řadě souběžných, tu navzájem propojených, tu zase vracejících se linií?

Aron Jakovlevič (1924–2006) byl o deset let starší než já, přesto se mi co chvíli vynořovala jakási zvláštní, časově však posunutá paralelnost našich životů. Omlouvám se, že si tím vtíravě dovoluji připomenout vlastní osudy. Dalo by se říci, že nás sepnula (jako mnoho jiných před námi a po nás) zmíněná již *Historia calamitatum*. Ta však na rozdíl od jiných neskončila tragicky, neboť Fortuna nás přenesla přes nebezpečná úskalí a umožnila, abychom posléze mohli žít a tvořit podle vlastních představ. Je téměř k nevíře, jak Gurevič vždy konec konců mohl zůstat u svého výzkumu. V tom mělo mé curriculum větší výkyvy, i když jak ostravské doly, tak řízení tramvaje mi na druhé straně přinášely iluzi větší vnitřní svobody. Jestliže jsem něco v knize postrádal, pak hledání a připomenutí těch, kteří „nás“, opět mluvím v plurálu, někdy a někde v pozadí podrželi. Alespoň v mém případě tomu tak bylo. Mezi mocipány a ustrašenci, kteří ho obklopovali, A. J. Gurevič asi nikoho podobného neměl nebo nevpomenul. Měl prostě štěstí, byl to jeho osud, jak říká (s. 168). Lze tak „jednoduše a zcela materialisticky“ vysvětlit, jak se například mohl po vyhození z Filozofického ústavu dostat do Ústavu obecných dějin, jehož brány pro něho byly dříve uzavřeny na několik západů?

Od vlastního života A. J. Gurevič místy zdařile přeskakuje k barvitému vylíčení prostředí, včetně jejich pachů a vůní. Hned se mi vybavil puch přepáleného tuku, který na mne zavanul, sotva jsem vstoupil do příbytku svého gymnaziálního spolužáka Vadima G. Jeho maminka, která se do Chrudimě dostala s Rudou armádou, se zuby nehty bránila návratu domů. A i když v jejím bytě byla normální kamna, vařila na chodbě na petrolejovém vařiči. Bytí v bytě na způsob prvotně pospolitě společnosti jistě nepovznášelo duši, právě tak jako oprýskané stěny a drolicí se fasády starodávných měšťanských domů nepotěšily oko. Kladu si však otázku, zda pohled na fotografie nevyvolává truchlivější pocity a představy než sama dávná skutečnost. Pokud je pravda, že ten, kdo chtěl tehdy číst, hlavně však ženy, sahal po klasicích, umím si představit, že to byla četba, která dokázala povznést do výšin. A i když každý nebude rozumět tomu, co mám na mysli, tuto větu neškrtnu.

Obzor Gurevičova pracovního i životního prostředí jako by byl dán jen moskevským okruhem historiček a historiků zabývajících se obecnými dějinami. Vždy jsem se domníval, že únik před stalinským vnímáním historie několika šťastlivcům přinášel především výzkum nejstarších ruských dějin. Stará Rus však, alespoň v knize, zůstala stranou autorova zájmu. Snad i proto, že i obecné dějiny poskytovaly odborné historii pole, která se dala obdělávat. Gurevičovi učitelé a starší kolegové, jmenovitě J. A. Kosminskij, se téměř výlučně věnovali pramenům agrární povahy. Ty na jedné straně byly spjaty s osudy utlačované třídy, na straně druhé

však svou omezenou vyprávěcí hodnotou umožňovaly řešit ryze odborné otázky společné i „buržoazním“ historikům. Kosminskij byl jen jeden, na rozdíl od jiných mohl občas vyjždět studovat na západ, kde požíval značné autority. Jeho pracovní výkonnost, v Oxfordu dosti ojedinělou, mi ještě po letech připomněli pamětníci v tamější All Souls College. Zmínky si zde zaslouží i další vědci sovětské éry, k nimž Gurevič vzhlížel s respektem. Byl to v prvé řadě M. M. Bachtin, „titán myšlení“, s nímž vedl vnitřní polemiku o smutku a strachu jako nedílné protiváze „smíchové“ mentality středověku. V této úzké skupině duchovních soupeřníků však nemohl chybět ani J. M. Lotman, vůdčí osobnost sémiotické školy v Tartu.

Řada jmen, byl jsem překvapen jejich počtem, přede mnou při četbě defilovala, neboť jsem dobře znal některé jejich práce. Četba sborníků Srednie veka patřila v době mého studia bezmála ke každodennímu chlebu. Sborník jsem dokonce několik let odebíral, takový význam jsem mu přikládal. Nestydím se ani za to, že jsem ještě jako student v roce 1956 na stránkách Československého časopisu historického informoval o diskusi sovětských medievalistů o raném florentském kapitalismu. Kdo nahlédne do mé podrobné bibliografie z let 1956–1964, nalezne v ní referáty i o studiích, které Gurevič přímo zmiňuje. Můj studijní obzor byl ale tehdy již širší a zahrnoval jak práce polských historiků, tak například publikace školy Annales. Jestliže se od roku 1965 referáty o sovětských knihách z mé bibliografie téměř vytratily, bylo to dáno tím, že jsem italskou renesancí ve svém studijním programu nahradil husitstvím. Při nahlédnutí do obsáhlého seznamu Gurevičových děl v ediční poznámce jsem si s nemalými rozpaky uvědomil, že ještě v roce 2002 publikoval stať v týchž Srednich vekach, které jsme dávno přestali sledovat. A to nemluvím o nové ročence Odissej – Čelovek v istorii, na níž Gurevičovi neobyčejně záleželo, neboť poskytla publikační příležitost členům jeho semináře historické antropologie.

Ledacos o poměrech v moskevské historické obci proniklo až do Prahy. Mimo jiné se zde vědělo, jakým sekerníkem byl Čistozvonov, jehož pražský pobyt si vybavuji. Mnohem více mi však uvázla v paměti návštěva V. I. Rutenburga. Jeho jméno se mihne v knize jen jednou – je vůbec zajímavé, jak vzdáleným světem tehdy Leningrad pro Gureviče byl. Rutenburg mi byl svým studijním zaměřením velice blízký, a protože jsem v Čechách byl jeho „pilotem“, zúčastnil jsem se i jeho přednášky, kterou Josef Macek uspořádal ve své velké hradní pracovně. Rutenburg přednesl ve své době přínosný výklad založený na neznámých pramenech k dějinám italského středověku, jež se různými cestami dostaly do leningradských archivů a knihoven. Přednášel z patra, uprostřed výkladu se z ničeho nic odmlčel, sáhl do kapsy, vyndal z ní složený papír, pomalu ho rozložil a začal z něho přečítat, co Marx s Engelsem řekli o italské renesanci. Když s citáty skončil, obřadně papír složil, vložil ho do kapsy a po malé pauze pokračoval ve výkladu. Po přednášce mi Josef Macek vysvětlil, že Rutenburga doprovázel slídil ze sovětské ambasády, jehož

úkolem bylo dohlížet, zda referent dostatečně odkazuje na klasiky historického materialismu.

Při pohledech do jeho vlastní dílny se Gurevič jeví jako vědec, jemuž šlo především o poznání, teprve v druhé řadě pak i o uznání. Jen takový badatel dokáže také přiznat, že příliš spěchal s řešením řady otázek, pro něž neměl dostatečnou oporu v analýzách složitých pramenů. Při vzpomínce na svého přítele a „posledního filozofa“ v zemi sovětů V. S. Biblera Gurevič připustil, že mu omezenost vlastního myšlení ne vždy dovolila jít do hloubky řešeného tématu. A protože patří k „břídilům“, kteří nedosáhli ke stolům filozofů, aby z nich mohli sezobat alespoň drobtý, s úlevou jsem se (s. 106) dočetl, že ani jemu neučarovaly obecné postuláty a koncepty, protože v dějinách se nic přísně vzato neopakuje. Po pravdě řečeno však Gurevič na jiných místech předvádí, že mu teoretické myšlení vůbec nebylo cizí a že svým úsilím o konstrukci jakéhosi ideálního typu středověké kultury (s. 241) nakonec spadl do jámy, které se vyhýbal.

Aniž by o to usíloval, Gurevič nám ve svých pamětech zachoval jakýsi živočichopis humanitních vědců socialistické éry, včetně historiků, kteří jsou podle něho „obecně vzato ‚strašpytlivé‘“. Kdyby jenom to. Pevně trůnící „paladinové“ historického materialismu ztratili představu o rozdílu mezi vědeckou diskusí a politickým udáním, podřízení horlivci se zase snažili posloužit totalitárnímu režimu, ač třeba ani nemuseli. Zažili jsme i ty, kteří přecházeli na druhou stranu ulice, aby si nezařadili. Jiní navykli lži, svým rozpolceným myšlením se zpronevěřili svému talentu, hleděli si sami sebe a „smolili“ své spisy. Při četbě defiluje celá řada postav, které se neblaze zasloužily o posečení svěžích výhonků dříve, než mohly vyrůst. Ještě v roce 1973 se Gurevič domníval, že není důvodu všechny prohřešky proti lidské morálce i vědecké etice odpouštět. Po dvou třech desetiletích už zmírnil ostrost pocitů, které přece jen otupil čas.

V září 2003, kdy psal ke svým pamětem *postscriptum*, letmo nadhodil, že se chtěl vyhnout žlučovitým insinuacím proti lidem, o nichž by nemohl mluvit bez hořkosti a zloby. Jeho nenapsaná *historia arcana* by jistě leckoho nepotěšila. Naopak i on, jak připustil, musel lézt lidem na nervy. Co vše si dovoloval, slychal o sobě kolem sebe, vždyť přece sám připustil, že se v 60. a zejména 70. a 80. letech v mezích sovětské danosti „necítil vůbec špatně“ (s. 249). Však mu to také ještě v roce 1988 náležitě vyčetla ředitelka ústavu Z. V. Udalcovová, v jejichž očích nebyl pronásledovaným, ale pronásledovatelem. Nezařídil si to prý špatně, seděl si v ústavu, psal jednu monografii za druhou a za všechny měl honorář. Takové vidění věci, opět podle Gutnovové, mu prý zcela chybělo. Vždyť si ani neuvědomoval, jak svou vědeckou zarputilostí ohrožuje své nadřízené. Ono tomu tak ale více méně bylo! Na druhé straně, i přes bizarní vazby vzájemného ohrožení, bylo ze sebezáchovných důvodů třeba dodržovat jistá pravidla umožňující soužití. Jednou se tak dělo ze snahy pomoci nadanému kolegovi, jindy ze studu, který občas překonával všudypřítomný

strach o existenci. Byla to konec konců matka AKADEMIE, která Gurevičovi i jeho plísnitelům dávala možnost vědecky pracovat. Šestnáctileté vyhnanství v Kaliningradu ho stálo mnoho sil, přesto však neskonale méně než ty, co ztratili zaměstnání. Na rozdíl od české mizérie, v níž se dalo, byť převážně jen v kotelnách, studovat a tvořit, v Moskvě nebylo za branami státní instituce vědy.

Ani v době, kdy se musel bát o existenci, Gurevič neuvažoval o emigraci. Bylo třeba brát, jak říká, co je, a pracovat v mezích této danosti. „Zem své vlasti“ si na podrážkách nechtěl odnést, a proto dal přednost sebezáchovné existenciální iluzi, že patří k těm humanitním vědcům, co doma v těžkých podmínkách něčeho dosáhli, a nežili tak nadarmo. Ten, kdo něco závažného vytvořil, a mezi ně se náš „služebník“ právem počítá, přestává prostě být soukromou osobou a má jakési vyšší poslání. Shodně uvažoval i Alexander Gieysztor, s nímž jsem o tomto problému mluvil. Ačkoli sám s cestami do ciziny jako člen a dočasně i předseda Mezinárodního komitétu historických věd neměl potíže, mně kladl na srdce, jak důležité je zůstat a tvořit doma. Dnes vím, že vše bylo mnohem složitější a že právě tak bylo možné v cizině uspět, jako doma selhat či ztratit víru. Někteří, mezi něž se Gurevič počítal, se nedokázali odloučit od svých „penátů“ a ani netoužili cestovat po atraktivních zemích, neboť jim život plynul „od jedné práce k druhé“. Jiní naopak byli a jsou stále ne cestách, a přesto za nimi jsou znamenité vědecké výsledky. Podle jednoho receptu se prostě ani v historické kuchyni nedá či nemusí vařit. Malá douška k litevskému aristokratu Gieysztorovi. Srdečně se zasmál, když jsem mu sdělil, že se do čela zmíněné mezinárodní asociace dostal i díky mému dobrozdání, které jsem učinil ve služebně naší nechvalně proslulé Státní bezpečnosti. Nemusím snad dodávat, co vše se mi honilo hlavou, když jsem byl do „Bartolomějské“ ulice předvolán. Oddychl jsem si až poté, kdy vyšlo najevo, že i naše bezpečnostní služba dostala za úkol prověřit, zda A. Gieysztor bude spolehlivým reprezentantem dějepeství sovětského bloku.

V Gurevičově autobiografii, k níž se po oklice vracím, mne rovněž zajímalo, co autor poví o francouzské škole Annales, která se k němu přihlásila s otevřenou náručí. Jméno Jacquese Le Goffa se v rejstříku vyskytuje neméně často jako jména dvou vážených Gurevičových učitelů A. I. Něusychina a S. D. Skazina. Není divu, že Le Goffova *Civilizace středověkého západu* (u nás vyšla pod zavádějícím titulem *Kultura středověké Evropy*) na Gureviče zapůsobila jako „intelektuální exploze“. Nejinak tomu bylo i v okruhu mých nejbližších přátel, kteří byli šťastni, když knihu získali alespoň v polském překladu. Přesto se Gurevič hned na několika místech odvážil vyslovit výhradu k přílišnému romanocentrismu francouzských medievisťů, kteří zůstali vězet v dějinných hranicích středomořské civilizace. Nepřímo tak podle něho vytvářeli model pokročilého románského světa obklopeného různě opožděnými provinciemi. Otázkou však je, zda historik dokáže zvládnout dějinný vývoj v kontinentálním měřítku. Při četbě Gurevičových knih jsem měl nejednu

dojem, že jeho obecné vývody přespříliš vycházejí ze skandinávských pramenů. Nepovažoval jsem to však za jejich nedostatek, neboť jsem byl vděčný za pootvívání svého úzce středoevropského obzoru. Ostatně Gurevič sám mluví o potřebě stát na dvou nohách, nikoli na jedné.

Působivé je vylíčení atmosféry při Gurevičově přednášce o Maxu Weberovi na redakčním zasedání *Annales* v roce 1991, po níž se rozhostilo výmluvné mlčení. Jakkoli jsou francouzští historici velice ohleduplní k svým frankofonním východním kolegům, tady se přece jen projevila vzdálenost mezi viděním historie a světa na obou stranách polorozpadlé již železné opony. Mnohé je však i v naší dějepisecské profesi pomíjivé, s tím se je třeba vyrovnat, i když to není vždy snadné. Bodavě například Gureviče zasáhlo, když se od samotného Le Goffa před několika lety dozvěděl, že principy a metody historické antropologie přestaly již hrát na levém břehu Seiny prim. Z míry ho to však zřejmě nevyvedlo, neboť kapitolu zakončil poněkud nadnesenými slovy o „kopernikovském obratu“, k němuž díky sociální antropologii došlo v historickém výzkumu. Mezitím, jak dodávám, máme za sebou další „obraty“, které po čase opět vystřídá jiný úhel pohledu. Z celistvých dějin se prostě odřezává kus po kuse, jež zatím nikdo nemá odvahu složit v nový obrazec.

Epocha samizdatu byla i dobou „tamizdatu“. Tak jako Gurevič uměl z mála knih, jež k němu z buržoazního světa doputovaly, načerpat více inspirace, než v nich snad bylo, odnášel si cenné poznatky a postřehy i z ojedinělých setkání se zahraničními kolegy. První cesta do ciziny ho v roce 1967 přivedla do Polska. Šlo sice o stejný „lágr“, jak se tehdy říkalo, v polském baráku však bylo veseleji. Historici, s nimiž se zde setkal, patřili či stále ještě patří k výkvětu polské historické školy. Řada z nich, jmenovitě Bronisław Geremek, měla blízko ke škole *Annales*, k níž se Gurevič záhy začal počítat. „Douškem svobody“ by ho tehdy přivítal i pobyt v Čechách, třebaže si nejsem jist, zda by zde našel tolik kolegů s novou orientací historického myšlení. To nejhorší mělo teprve přijít. Když se na počátku normalizace Fernand Braudel pokusil navázat s českými kolegy spolupráci, našel v Praze zavřené dvoře. Ty polské se o to více rozevřely.

A přece, vše nebylo ani v naší temnotě černé. Díky Jaroslavu Kolárovi, který ostatně Gureviče osobně poznal, vyšel u nás překlad *Kategorií středověké kultury* již v roce 1978, pouhých šest let po jejich prvním vydání v ruštině. Gurevič si trochu domýšlivě posteskl, že toto i předchozí vydání v polštině a maďarštině měly pouze lokální význam, neboť je četli převážně jen obyvatelé těchto států. Jako příslušník velkého národa si přitom dostatečně neuvědomil, že i historici národů s málo rozšířenými jazyky mají své cíle, aspirace a problémy. Zatímco pro některé z nás byly Gurevičovy *Kategorie středověké kultury* vzácným zábleskem nových časů v samotném Rusku, jiní je přijímali s nedůvěrou. Pro ně sepsal doslov ve svém osvědčeném stylu Jaroslav Kudrna. V tehdejší NDR tento úkol odmítl můj dobrý známý a vážený kolega Bernard Töpfer, na něhož se Gurevič osobně obrátil. Töpfer znal

své Pappenheimské a nechtěl mít s marxistickým vyučováním ruského kolegy nic společného. Úkolu se o to radostněji ujal režimní matador Hubert Mohr. Jak to dopadlo, se lze dočíst v *Historikově historii*.

Nemohu se vyhnout ani místům, které se vztahují k našemu roku 1968. Dříve však musím předeslat, jak Gurevič ve zkratce přibližuje éru předcházející. Osvození historického myšlení z nevolnického jha probíhalo po Stalinově smrti skoro neznatelně. Zatímco za Stalina se lidé báli a mlčeli, za Chruščova se báli i smáli. Když pak začal vládnout Brežněv, převládalo mínění, že „bývaly horší doby, ale ne mizernější“. Kdykoli se v náznaku objevilo tání, vzápětí zamrzlo. Český socialismus s lidskou tváří vyvolával i v Gurevičově kruhu otázky typu: „Je snad socialismus, v němž žijeme, nelidský?“, nebo: „Kdo vlastně jsme?“ Pohyb mrazivé laviny po konci pražského jara ještě zesílil, stalinisté znovu pozvedli hlavu. Bratranec z Novosibirska na zmínku o Dubčekovi odeskl: „Zastřelil.“ V této atmosféře probíhal v Moskvě XIII. Mezinárodní kongres historických věd. Všichni doktoři věd z Ústavu obecných dějin byli do programu zařazeni, pouze Gurevič a A. M. Někrič mezi nimi chyběli. V tomto „grandiózním bazaru“ bylo na jedněch dveřích vyvěšeno i mé jméno. Přihlásit jsem se mohl, přijet však nikoli. Historka, jak se Gurevič při diskusi o genezi feudalismu přece jen dostal na tribunu, patří k osvěžujícím místům knihy.

Arona Jakovleviče jsem potkal dvakrát. Po prvé v srpnu 1990 na Mezinárodním kongresu historických věd v Madridu. Bylo to letmé setkání, patrně zprostředkované Bronislavem Geremkem, k němuž jsme oba měli úzké vazby. Po druhé a naposled pak o dva roky později na oxfordské konferenci Heresy and Literacy, 1000-1530, a to díky tomu, že naše pobyty hradila British Academy. Gurevičův věhlas neměl tehdy ještě planetární rozsah, a pokud se nemýlím, jeho referát o odrazu kacířství v exemplech 13. století přečetl jeden z asistentů Anne Hudsonové. Hned na počátku živé diskuse mne Gurevič zaskočil prosbou, abych mu dotazy tlumočil do ruštiny. Tento nesnadný úkol jsem jakž tak zvládl. Gurevič si dělal zápisky a k mému nemalému překvapení pak školskou, avšak plynulou a pokud mohu posoudit i naprosto srozumitelnou angličtinou dotazy zodpověděl. Teprve dodatečně jsem si uvědomil, že ani obrovské jazykové nadání, které Gurevič mimo jiné osvědčil při studiu skandinávských a jiných textů, nemohlo překonat záludnosti mluvené angličtiny. Gurevič prostě v Rusku neměl příležitost ani poslouchat BBC, ani konverzovat s anglickými kolegy.

Zavěrem Gurevičovy paměti zvláště doporučuji začínajícím badatelům a dále všem těm, kteří se skrz prsty dívají na dobu svých otců a dědů. Pokud je pro ně, jak předpokládám, Gurevič uznávanou veličinou, snad od něho přijmou záblesky světlých chvil, které přece jen tu a tam prosvětly život sovětského medievisty. Ne vždy jsem Gurevičovy knihy dočetl pozorně až do konce. Jeho *Historikovu historii* však ano.